

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА І ФАНТАСТИЧНА ЛІТЕРАТУРА

Стаття розкриває риси літературної фантастики в ряді творів Г.С.Сковороди та вплив його на творчість сучасних харківських письменників-фантастів.

Ключові слова: літературна фантастика, творчість Г. С. Сковороди, справедливе суспільство, сучасна фантастика.

Статья раскрывает черты литературной фантастики в ряде произведений Г.С. Сковороды и влияние его на творчество современных харьковских писателей-фантастов.

Ключевые слова: литературная фантастика, творчество Г. С. Сковороды, справедливое общество, современная фантастика.

The article demonstrates the characteristics of literary fantasy in some works of H. S. Skovoroda and his influence on the works of modern Kharkiv fantasy-writers.

Keywords: literary fantasy, H. S. Skovoroda's works, fair society, modern fantasy.

1. Григорій Сковорода як письменник-фантаст

Харків нині став одним з центрів фантастики не лише України, але й всього СНД. Це яскраво підтверджує щорічний міжнародний фестиваль фантастики «Зоряний міст», що проходить саме тут. Між тим традиції фантастичної літератури у Харкові нараховують більше двох століть. Першим харківським фантастом був ніхто інший, як Григорій Савич Сковорода.

Найперший твір Сковороди – оповідання «Сон» – належить, по суті, до «фантастики жахів» (хорора). Герой спостерігає уві сні, здавалося б, повсякденні сцени: вельможі розважаються на бенкеті, прості люди торгуються та п'ють, церковники правлять службу та видурюють гроші в парафіян. А в сусідній з храмом кімнаті ті, кому на бенкеті не вистачило страв, підсмажують бідно одягненого чоловіка і пожирають його м'ясо. Жах тут, на відміну від багатьох сучасних «ужастиків» – не самоціль і тим більше не засіб нажитися на нездорових нахилах читача. Моторошна сцена змушує задуматись і обуритись. Виявляється, за повсякденною марнотою ховається нелюдська суть суспільства, де неробство і показне благочестя верхів оплачуються стражданнями низів, і при цьому всі вважають за краще не помічати пануючого навколо зла.

Однак Сковорода не лише засуджував несправедливий світ, але й мріяв про справедливе суспільство. Він не писав, подібно до Мора, утопічних романів. Але у філософському діалозі «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни» та трактаті «Жена Лотова» просвітитель описує ідеальне царство-місто [1, 327, 344–345; 2, 41]. Цей «Мир-город» («горняя республика») знаходиться на горі і оточений сьйвом, коли навколо панує пільма. Це не полтавський Миргород, а «горній Єрусалим» (Іршалам – «місто миру», за народною етимологією). Править в ньому цар Ураній («небесний») або Мельхиседек (біблійний правитель-жрець Салему, майбутнього Єрусалиму). «Нїт там вражды и раздора. Нет в оной республике ни старости, ни пола, ни разнствія. Все там общее. Общество в любви, любовь в Боге, Бог в обществе!» [2, 41]. («Бог» в Сковороди – синонім природи та її законів). Жителі «горньої республіки» безсмертні. Це – «новый мир», «новые люди». Ті, що прийшли сюди, здобувають новий одяг і тіло. Але де ж це дивовижне царство? Не в давній чи теперішній Палестині, не в загробному світі. А в душі людини. Мислитель вірив: кожна людина здатна

ДО 300-РІЧЧЯ Г.С. СКОВОРОДИ

вдосконалити себе: «по землї ходя, вселися в небесах» [1, 61]. А отже, можна перетворити і суспільство в цілому.

Утопія Сковороди звернена не в минуле, не в потойбічний світ, а в майбутнє. Однак вона має глибокі історичні корені. Сам просвітитель ототожнював її з Біблією (як особливим «символічним» світом). В Біблії (в Єзекіїля та в Апокаліпсисі) описується майбутній «Новий Єрусалим», розташований, як і реальний Єрусалим, на високій горі. На найвищих горах або за ними розташовується країна блаженних в уявленнях давніх індійців (Меру), іранців (Хара Березаїті), скіфів і греків (Гіперборея), російських старовірів (Біловодія), центральноазіатських буддистів (Шамбала). Наприкінці IV ст. до н.е. грек Евгемер створює один з перших утопічних романів. В ньому ідеальним царством на острові Пангея править з високої гори цар-мудрець Ураній. Сучасник Евгемера, македонський цар Алексарх намагався заснувати на горі Афон ідеальне місто Уранополь. Доля царя-мрійника і його міста невідома. Швидше за все вона була трагічною. Але знищити благородну мрію важче, ніж місто чи державу. Через дев'ятнадцять століть Кампанела описує Місто Сонця на високій горі.

Нарешті, працював Сковорода і в жанрі містичної фантастики. При цьому він, сучасник Каліостро і Сен-Жермена, ні в що надприродне не вірив, а все фантастичне в Біблії вважав алегоріями. Алегоричні і його «містичні» твори. В діалозі «Пря бїсу со Варсавою» чорт-Даймон ловить автора на суперечностях в його працях: то Сковорода стверджує, що бути добрим важко, то – навпаки. Демон-співбесідник – символ сумнівів філософа в цільності його вчення. Діалог «Брань архистратига Михаїла со Сатаною» написаний у середньовічній формі «видіння». Сатана, вдершись на небо, сперечається і б'ється з архангелами, твердячи, що слідувати добру на землі важче, ніж злу. Навіть блискавки не можуть подолати цинічного і нахабного сперечальника. Тоді небожителі звертають погляди до землі і бачать тих, хто йде шляхом зла (безсовісний багач, ченці-лицеміри) і шляхом добра (мандрівець-Сковорода, бідний, але щасливий). Архангели переконуються, що важкий і огидний саме шлях зла, і перемагають Сатану. Приходить «оновлення мира» і «новый свѣт» (тобто справедливе суспільство). Цей твір нагадує кращі твори в жанрі фентезі, в яких битви сил добра і зла служать формою виразу глибоких філософських і моральних роздумів. Чорти Сковороді не ввижалися. Але перемагати їх в своїй душі він умів і того ж навчав читачів. (Згадаємо діалог Івана Карамазова з чортом у Достоевського).

Фантастика Сковороди глибоко гуманна й оптимістична. Але ж творив він в єкатерининську епоху, коли ніч кріпацтва спустилася на Україну та Росію, а всі людські вади розквітли буйним цвітом. І тут в нього є чому повчитися сучасним письменникам і читачам. Легко глумитися з утопій та утопістів. Але, якщо не вірити у краще майбутнє, не намагатися його уявити, що тоді писати? Безвихідно-кошмарні «жутики», в тому числі містичні? Космічні бойовики, де всі пороки сучасного суспільства перенесені в майбутнє і поширені на весь Всесвіт? Заробити на цьому можливо (і то не завжди: багато конкурентів-халтурників). Але люди і суспільство від таких книг стають не кращими, а ще гіршими. Вказати реальні шляхи оновлення суспільства – справа не фантастів, а соціологів і політиків. Однак ані революції, ані прогресивні реформи неможливі там, де втрачена мрія про Новий Світ і Нову Людину.

2. Григорій Сковорода і харківські фантасти

Живий вплив Сковороди явно виступає і в творах сучасних харківських фантастів.

ДО 300-РІЧЧЯ Г.С. СКОВОРОДИ

Образ Сковороди з'являється в чудовому фентезійному романі «Рубіж», створеному (унікальний випадок!) п'ятьма авторами: трьома харків'янами – Д.Громовим з О.Ладиженським (псевдонім – Г.Л.Олді) і А.Шмалько (псевдонім – А.Валентинов), і двома киянами – М. і С.Дяченками. Тут зображена Україна – гоголівська, козацька. І при цьому «альтернативна» – така, що зберегла козацьку автономію і наприкінці XVIII ст. На цій Україні і живе «блаженний муж Григор Варсава», що навчав у Києво-Могилянській академії Хведора Єноху, сина валківського сотенного писаря. «Варсава» – «син Сави»: так передавав своє по батькові на давньоєврейській кшталт Григорій Савич. В Київській академії він навчався, але не викладав (його й з Переяславського та Харківського колегіумів вижили церковники). Єноха дуже поважає свого вчителя і навіть наслідує його – тобто читає книги, блукає, граючи на сопілці, і готується вчитися далі на філософа.

Треба сказати, однак, що погляди Григора Варсави (у передачі бурсака Єнохи) далеко не завжди відповідають поглядам Григорія Сковороди. «Без просвещения народного обречены мы прозябать среди диких суеверий, подобных суевериям ефиопов или индийцев заморских». Сковорода, дійсно, відомий як великий просвітителі і ворог марновірств (не лише дикунських). «Если и есть что-то необычное, то это не черти и не призраки, а тонкие энергии, которые наш мир окружают». «Тонкі енергії» – це з лексики сучасних містиків (що підводять «наукову базу» під всіляку чортівню), а не справжнього Григорія Варсави. Він, при всьому своєму ідеалізмі, вважав, що дух без тіла існувати не може, а бісам та янголам знаходив місце лише у людській душі. «Разве можно сквозь тонкие энергии, как говаривал учитель мой, блаженный Григор Варсава, тела плотские сугубо провести?», – питає Єноха, коли йому з товаришами належить пройти з нашого світу до паралельного крізь простори, стережені янголами-малахами. Сковорода визнавав множинність світів, але розумів її матеріалістично, в дусі Коперніка, матерію ж вважав вічною і безкінечною. «Музыка есть гармония сфер». З цим піфагорейським вченням Сковорода, безсумнівно, був знайомий, але на його творчості воно суттєво не відбилося.

Словом, Сковорода в романі вийшов «альтернативний», хоча й відповідний своїй давній, та не зовсім заслуженій репутації містика. Втім, Україна тут фентезійна й альтернативна. А в такому світі народний мудрець Сковорода цілком може бути не лише містиком, але й чарівником (ходила про нього й така слава).

Зауважимо ще, що Григор Варсава з'явився в книзі стараннями авторів-харків'ян.

В інших книгах харківських фантастів Сковорода не присутній, однак вони проникнені його ідеями. Це насамперед роман Олді «Ноперапон», заснований на сквородинській ідеї «сродної праці». Згідно неї, основа людського щастя і соціальної гармонії – праця за покликанням. Гідна поваги людина найскромнішого суспільного статусу – аби лише він працював за «сродністю».

Дія роману розгортається паралельно в середньовічній Японії і сучасному Харкові. Ноперапон – це демон, здатний прийняти чиє завгодно обличчя, але позбавлений обличчя власного. Його випадково вбиває посередній актор Мотойосі. І раптом отримує дивовижні здібності. На сцені грає краще за всіх. На базарі торгується не гірше за купців. Взявши меч, б'ється краще за самурая. Але за це все розплачується – поступовим перетворенням на ноперапона. Мотойосі, вже готового вбити деспота-сьогуна, зупиняє мандрівний мудрець: «Я не дам тобі зіграти нездарну п'єсу». Відмовившись від славної, але «несродної» ролі тирановбивці, герой позбувається лиховісного дару.

Харків'янин Володимир Монахов, посередній каратист, раптово отримує касету, творці якої обіцяють: виконай комплекс вправ – і станеш непереможним. Він дійсно

ДО 300-РІЧЧЯ Г.С. СКОВОРОДИ

отримує силу – таку, що змушений ховатися від людей, щоб випадком когось не вбити. На яке ж чудовисько перетворить його завершення вправ? Від участі «бойової машини смерті» Монахова рятують автори книги (в житті – досвідчені каратисти), перемігши його в поєдинку. Так, краще досягти скромного успіху, але *свого*, аніж рватися у супермени, втрачаючи людське обличчя.

Треба сказати, що Дмитро Громов слідує вченню Сковороди не лише у своїх книгах, але і в житті. Цілком вдалу кар'єру вченого-хіміка він проміняв на нелегку і не надто прибуткову (особливо спочатку) долю письменника. Тому що зрозумів: хімія все-таки «не своє» для нього. В результаті заслужив разом зі своїм співавтором Олегом Ладиженським (режисером за фахом) славу найкращого фантаста Європи.

В річищі цієї сквородинської теорії лежить і другий роман Олді «Шмагія». Як бути, якщо ти любиш професію, а вона тебе – ні? Особливо, якщо ця професія – магія. Виявляється, можна, не маючи магічної сили, імітувати чари і цим приносити радість людям. Дійсно, якщо тобі не дано, наприклад, стати істориком-дослідником, то можна ж популяризувати історію або вчити її дітей.

В романі Олді та Валентинова «Тирмен» вплив Сковороди виявляється в основному художньому прийомі (властивому оповіданню «Сон») – розкритті жахливого в повсякденному. Дія книги обертається навколо звичайнісінького харківського тиру, контрольованого звичайнісінькою мафією. Нащо ж їй такий скромний заклад? В підвалі під тиром бандити тренуються в стрільбі з бойової зброї. Ярусом нижче – дивовижна розвага для мафіозі та їхніх друзів-чиновників: крізь таємниче «вікно» можна вбивати людей в «гарячих точках» – чи то віртуально, чи то реально. А самі скромні працівники тиру, виявляється, можуть вбивати на відстані, подумки стріляючи в людину. Таким даром наділяє «тирменів» богиня смерті (Велика Дама), щоб вони вбивали за її наказом ні в чому не винних людей. Найстрашніше те, що і тирмени, і мафіозі – не якісь там нелюди-садисти, а звичайні, навіть по своєму симпатичні люди. Тим жахливіше те, що вони творять.

І Сковорода, і Олді з Валентиновим наче гукають до читачів: люди, схаменіться! Ви звикли, що навколо панує несправедливість, брехня, експлуатація, що вами правлять бандити? Це ж не «нормально», це – **жахливо!**

Лишається додати, що Сковорода виступає і в неопублікованій «альтернативній» п'єсі автора цих рядків «Пугачовське царство». Тут Григорій Савич – генеральний писар за гетьмана Залізняка та царя Петра Третього (Пугачова). Здавалося б, «впійманий» світом, філософ лишається самим собою – скромним, мудрим та іронічним. «Ех, Савичу! Ти хоч завтра можеш все це кинути і піти в мандри. Т о мні від цієї булави нікуди», – з жалем говорить йому гетьман, колишній повстанець, а нині аристократ та багач.

Так Григорій Сковорода, що не вірив у загробне життя, здобуває безсмертя у творчості харківських фантастів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сковорода Г. Повне зібрання творів. У 2 т. – Т.1. – К.: Наук. думка, 1973.
2. Сковорода Г. Повне зібрання творів. У 2 т. – Т.2. – К.: Наук. думка, 1973.

Dudko D. M. Grigory Skovoroda and Fantastic Literature.